

ورثگی های فرهنگی و مقامی شیعه
دکتر علی نوری مطلق

جلد اول

زمینه های فرهنگی و مقامی شیعه

مقدمه	۹
-------	---

فصل اول: تعاریف و مفاهیم

تعاریف فرهنگ و تمدن	۱۸
۱. فرهنگ	۲۰
۲. تمدن	۲۴
شاخ‌های فرهنگ و خرده فرهنگ‌ها	۲۵
۱. فرهنگ، عام و خاص است	۲۵
الف) فرهنگ عام	۲۵
ب) فرهنگ خاص	۲۶
ج) خرده فرهنگ‌ها	۲۶
رابطه فرهنگ و تمدن	۲۷
تفاوت‌های موجود میان مفهوم تمدن و فرهنگ	۲۸
فرهنگ و تمدن اسلامی	۳۰
محیط جغرافیایی و تاریخی آغاز فرهنگ و تمدن اسلامی	۳۱
رابطه دین با فرهنگ و تمدن	۴۲
جامعه ایرانی	۴۵
استراتژی عدل نوین جهانی	۴۸

فصل دوم: مروری بر تاریخ شیعه

مقدمه	۵۲
زندگی امامان شیعه علیهم‌السلام	۵۳
امام علی علیه‌السلام	۵۳
امام حسن علیه‌السلام	۵۷
امام حسین علیه‌السلام	۶۰

- چرا امام حسن علیه السلام صلح اما امام حسین علیه السلام قیام کرد؟ ۶۴
- امام سجاد علیه السلام ۶۸
- امام محمد باقر علیه السلام ۷۲
- امام جعفر صادق علیه السلام ۷۵
- امام موسی کاظم علیه السلام ۸۰
- امام رضا علیه السلام ۸۲
- امام جواد علیه السلام ۸۶
- امام هادی علیه السلام ۸۸
- امام حسن عسکری علیه السلام ۹۰
- امام مهدی علیه السلام ۹۲
- سیرت امام مهدی علیه السلام ۹۵
- نهج البلاغه ۹۵
- تشیع ۹۷
۱. عصر خلفای سه گانه و خلافت الراشدين المؤمنان علی علیه السلام ۱۰۳
۲. عصر امویان ۱۰۳
۳. از منصور تا هارون ۱۰۴
۴. از امین تا واثق ۱۰۵
۵. عصر متوکل و پس از آن ۱۰۷
۶. عصر آل بویه، فاطمیان و حمدانیان ۱۰۷
۷. عهد سلجوقیان و ایوبیان ۱۰۶
۸. عصر مغول ۱۱۰
۹. عصر صفویان و عثمانیان ۱۱۲
- فرقه‌ها و انشعابات شیعه ۱۱۳
۱. کیسانیه ۱۱۴
۲. زیدیه ۱۱۴
- الف) جارودیه ۱۱۵

ب) سلیمانیه.....	۱۱۵
ج) صالحیه و بتریه.....	۱۱۶
۳. اسماعیلیه.....	۱۱۶
۴. ناووسیه.....	۱۱۸
۵. فطحیه یا افطحیه.....	۱۱۹
۶. واقفه.....	۱۱۹
۷. ملات.....	۱۲۱
الف) خطایه.....	۱۲۱
ب) مغریه.....	۱۲۱
۸. امامیه.....	۱۲۲
پراکندگی جمعیتی سنی در ایران.....	۱۲۵
شیعیان در کشورهای دیگر.....	۱۳۳
۱. آذربایجان.....	۱۳۳
۲. ترکیه.....	۱۳۴
۳. افغانستان.....	۱۳۶
۴. منطقه‌ی ماوراءالنهر (ازبکستان کنونی).....	۱۳۸
۵. منطقه‌ی خلیج فارس (کشورهای جنوبی حاشیه خلیج فارس).....	۱۳۹
۶. یمن.....	۱۴۰
۷. سوریه.....	۱۴۱
۸. لبنان.....	۱۴۲
۹. عراق.....	۱۴۴
۱۰. هند.....	۱۴۶
۱۱. آمریکا.....	۱۴۹
۱۲. اسپانیا.....	۱۵۱
۱۳. قاره‌ی آفریقا.....	۱۵۳
نقش ایرانیان در گسترش اسلام به شرق آفریقا.....	۱۵۴

الف) سنگال	۱۵۶
ب) نیجریه	۱۵۷
ج) مصر	۱۵۸

فصل سوم: عناصر بنیادین فرهنگی و تمدن شیعه

مقدمه	۱۶۲
ولایت	۱۶۳
سای واژگان «ولایت» و «فقیه»	۱۶۴
تفاوت مسئولیت ولایت فقیه با نبی و امام علی (ع)	۱۶۵
وظایف و شئون حاکم اسلامی	۱۶۶
۱. وظایف منقذات	۱۶۶
۲. وظیفه‌های امانت	۱۶۶
۳. وظیفه‌های ولای	۱۶۷
۴. وظیفه‌های قضا	۱۶۷
حکومت ولایتی یا وکالتی و دلایل آن	۱۶۷
ولایت مطلقه	۱۶۸
عدم منافات ولایت فقیه با آزادی انسان‌ها	۱۶۹
اجتهاد به معنای حقیقی از دیدگاه امام خمینی (ره)	۱۶۹
عصمت	۱۷۱
ضرورت عصمت	۱۷۳
عدالت	۱۷۴
امر به معروف و نهی از منکر	۱۷۶
جهاد	۱۷۹
تقیه	۱۸۰
تقیه از دیدگاه پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع)	۱۸۲
منابع و مآخذ	۱۸۵

ابتدایی‌ترین انسان‌ها و جوامع هنگامی که در صدد نظم بخشیدن به امور زندگی و برنامه‌ریزی برای آینده خویش برمی‌آمدند، دیدگان خود را به افق می‌گشودند و طلوع و غروب آفتاب را مبنای زندگی قرار می‌دادند، پس از آن هنگامی که شبانگاه برای یافتن مسیر به آسمان نگاه می‌کردند ستارگان را مبنای حرکت قرار دادند و سپس ستاره قطبی، ستاره‌ای پرنور که مسیر شمال را نشان می‌داد، عنوان چراغی فراروی حرکت انسان‌ها و جوامع انتخاب شد و به این ترتیب بود که کشتی‌ها در دریا و مسافران در روی زمین برای رسیدن به مقصد از روی این چشم‌انداز اهداف کوتاه‌تر را انتخاب و مرحله به مرحله مسیر خود را بر این اساس تعیین می‌کردند. بدین ترتیب، پس از ایجاد تمدن‌ها و پدید آمدن فرهنگ‌های متفاوت و رشد و توسعه جوامع انسانی، عقل و تدبیر انسان متمدن او را راهنمون ساخت که برای پیشرفت جامعه‌اش چشم‌اندازی در افق توسعه بیابد تا مانند چراغی روشن و بدون تغییر، بلندترین اهداف را برای آن جامعه، تبیین و اهداف کوتاه مدت را در مسیر آن مشخص نماید. این شد که برای پیشرفت صحیح و با برنامه، هدفی غائی به نام سند چشم‌انداز را در دستور کار خود قرار دادند؛ اما آیا این چشم‌انداز تعیین شده توسط ذهن و تدبیر انسان باستانی خلقت و کمال و سعادت او نیز منطبق بود؟ خالق هستی که بهترین شناسایی‌کننده‌ترین مرتبه رشد و تعالی انسان‌هاست، برای تمیز حق از باطل و درست از نادرست و شناخت بلندترین هدف‌ها، پیامبرانی را به طور مداوم برای جوامع و امت‌های مختلف ارسال فرمود و بدین ترتیب فروزان‌ترین چراغ‌های سعادت جوامع را پیش‌روی آنان قرار داد. سرانجام در دوره پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و در ادامه با هدایتگری امامان معصوم علیهم السلام دینی کامل و جامع، به مدد عقل بشری شتافت، تا در بلند و پست تکامل انسانی، راهنمای راه او باشد.

جامعه ایرانی، جامعه‌ای شیعی است که بر اساس چنین دیدگاهی مسیر حرکت خود را شناخته است، بر همین اساس افق تعالی این جامعه، ظهور و استقرار دولت مهدی موعود^ع است، زمانی که در آن عدالت، پاکی و صلح در سایه ولایت امام معصوم^ع جهانگیر می‌شود. بر این اساس، جامعه ایرانی در شرایط کنونی، اهداف کوتاه مدت خود را بر اساس آن چشم‌انداز بلند تبیین نموده و اولین هدف برای رسیدن به آن، سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ است. در این سند خصوصیات فرهنگی و تمدنی ملی مد نظر قرار گرفته و با عناصر دینی و مذهبی برای رسیدن به آن هدف تفیق شده است.^۱

برای استنباط این سند ۱۴۰۴، شناخت ویژگی‌های فرهنگی و تمدنی شیعه و نحوه ارتباط آنها با رانجام شناخت افق بلند پیشاروی جهان در این مذهب بسیار تعیین کننده است. به همین علت تحقیق حاضر به صورت مجموعه‌ای چند جلدی ارائه خواهد شد:

۱. زمینه‌های فرهنگ و تمدن شیعه

۲. ویژگی‌های فرهنگی شیعه

۳. ویژگی‌های تمدنی شیعه

۴. هندسه فرهنگ و تمدن شیعه

۵. استراتژی عدل نوین جهانی

ارتباط تنگاتنگ بین عناصر ملی ایران و خصوصیات فرهنگی و تمدنی شیعه شرایطی ایده‌آل برای رسیدن به قله‌های بلند فرهنگ و تمدن جهانی را فراهم کرده است. شکوه ایرانی به همراه تمدن اسلامی، دست به دست هم داده‌اند تا ایران اسلامی، در پرتو تحقق اهداف سند ۱۴۰۴، با جهشی منطقه‌ای، گامی بلند

۱. برای مطالعه متن سند ۱۴۰۴ و ویژگی‌های آن مراجعه کنید به جلد سوم همین مجموعه، بخش جمهوری اسلامی ایران.

را برای رسیدن به بلندای آن تمدن جهانی بردارد.

ملت ایران توانایی تمدن‌سازی و فرهنگ‌سازی خود را در سطح جهانی نشان داده و مذهب شیعه نیز این ظرفیت را در بالاترین حد داراست. این پیوند، امیدی برای رسیدن به آن بلندا را نوید می‌دهد.

جلد اول این مجموعه، با نام زمینه‌های فرهنگ و تمدن شیعه، به شناخت تعاریف و مفاهیم، مروری بر تاریخ شیعه و سرانجام شناخت مفاهیم بنیادین فرهنگ و تمدن شیعه خواهد پرداخت. در جلد دوم، ویژگی‌های فرهنگی شیعه که شامل علوم و معارف، دعا، عاشورا و انتظار است مورد توجه و بررسی قرار می‌گیرد و سرانجام در جلد سوم، ویژگی‌های تمدنی شامل دولت‌ها، دستاوردهای هنری و ادبی، مدارس و دانش‌ده‌ها و در انتها حوزه‌های علمیه مورد توجه خواهند بود.

همچنانکه از نام آن بر می‌آید، توجه ما بر ویژگی‌های فرهنگی و تمدنی شیعه است، یعنی مواردی که شیعه را از احزاب فرهنگی و تمدنی از دیگر مکاتب اسلامی و یا غیر آن ممتاز کرده و به سرنوشتی خاص باعث ویژگی این فرهنگ و تمدن شده است. مواردی از قبیل جایگاه قرآن کریم در فرهنگ و تمدن شیعه و یا تأثیر توحید در آن و یا... مواردی هستند که مشترک این فرهنگ و تمدن، با فرهنگ و تمدن اسلامی‌اند و پسندیده است در تحقیقی جامع و فراگیر که بتواند تمام فرهنگ و تمدن شیعه را در بر بگیرد به همه این موارد نیز پرداخته شود (نگاه خاص شیعه به توحید، نبوت، استفاده خاص از قرآن کریم بر اساس دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام و... در چنین مقوله‌ای می‌گنجد). امیدواریم صاحب‌نظران کرانقدر این اندک را به عنوان شناخت ویژگی‌ها پذیرا شوند و راه را برای تحقیقات گسترده بعدی بگشایند.

فرهنگ به طور منطقی بر تمدن تقدم دارد و معمولاً هر تمدنی بر اساس فرهنگ بنا می‌گردد. دین اسلام نیز از این قاعده مستثنی نیست. سیزده سال

ابتدایی ظهور اسلام به فرهنگ‌سازی و سپس ده ساله دوم آن به ساختن تمدن در مدینه‌النبی ﷺ اختصاص یافته است (مجموعه ۲۳ سال نبوت پیامبر اعظم ﷺ). شیعه نیز از این منطلق تبعیت کرده، تمدن خود را بر اساس فرهنگ، سازمان داده است، البته دوران خلفای سه‌گانه و نیز چندین قرن تحت فشار بودن شیعیان پس از صلح امام حسن (علیه السلام) و یا حتی سعی در حذف نام آنها از ذهن جامعه اسلامی در دوران خلفای اموی و عباسی، باعث شده تا دوران طولانی خلافت امویان و عباسیان و بخشی از دوره ایلخانی را دوره تقیّه برای شیعه بنامند و فعالیتش را تنها در شکل دادرسی، فرهنگ و عناصر هنجاری مربوط به آن ببینند. در مسیر این روند اندک اندک پایه‌های فکری و فرهنگی تشیع شکل گرفته و استحکام یافته است و پس از حدود قرن دولت‌هایی بر اساس اندیشه‌ی شیعی ظهور کرده، عناصر تمدنی پدید آمده‌اند. در همین مسیر در این تحقیق سعی شده روند تشکیل دولت‌های شیعی و دستاوردهای تمدنی آنها مورد توجه قرار گیرد.

علت توجه به خصوصیات ساختاری حوزه‌های علمیه، مدارس و دانشگاه‌های شیعه به علت توجه به خصوصیات عینی و تمدنی‌سازی آنها بوده و این البته مغایرتی با خروجی‌های فرهنگی آنها در زمینه علوم و معارف ندارد. به طور کلی حوزه‌های علمیه که از ساختار وکالت و سپس اجتهاد و پس از آن مرجعیت و ولایت فقیه برای سازماندهی جامعه شیعه و حفظ و بقای آن استفاده می‌کنند به عنوان ساختاری اساسی در ایجاد تمدن، نقشی بنیادی داشته و دارند. از آنجا که علوم و معارف شیعی مستقیماً در درگیری عینی با حکومت‌های مختلف زمان نبوده، توانسته رشد و توسعه‌ی خوبی بیابد و در رشته‌های گوناگون تأثیرات متناهی بر فرهنگ و تمدن اسلامی و یا حتی فرهنگ و تمدن غیر

اسلامی در غرب و شرق باقی بگذارد. چنانچه می‌دانیم آثار فرهیختگان بزرگ شیعی، مانند ابن سینا، ابوریحان، ملاصدرا، فردوسی، حافظ و نیز آثار هنرمندان و معماران شیعی تا قرن‌ها بر تارک فرهنگ و تمدن اسلامی درخشیده و در موارد بسیاری بر آداب و علم مغرب زمین، تأثیراتی بی‌بدیل گذاشته است.

از آنجا که عنصر دعا در فرهنگ شیعه، تمامی مضامین تربیتی فردی و اجتماعی را در خود جای داده، توانسته با تکرار و تلقین این مفاهیم در قالب‌هایی زیبا، بیان حارق‌العاده به عنوان یک برنامه تربیتی، خصوصاً در زمان‌های بحرانی، در شکل‌های متنوع و متناسب با فرهنگ خود چه بر فرد و چه بر جامعه تشعری بی‌نظیر باقی بگذارد. فشارهای فردی و اجتماعی وارد از سوی حکومت‌های مخالف بسیاری از عناصر تربیت‌کننده شخصیت فرد و جامعه و تشکیل‌دهنده هویت آنها را به سر، این قالب برده، به گونه‌ای که صحیفه سجاده و ادعیه ماثوره وارده از ناحیه امان‌نرگوار شیعه علیّه برای هر روز و هر ساعت و نیز هر لحظه‌ی انسان، مجموعه‌ای از عناصر شکل‌دهنده‌ی شخصیت را ارائه کرده‌اند. این موضوع در ساخت فرهنگ شیعه تأثیر اساسی داشته است.^۱

عنصر عاشورا از مهم‌ترین عناصری است که پویایی و محافذه برای رسیدن به تمدن ناب محمدی (همان تمدن شیعی) را در فرهنگ شیعه نهادینه کرده است. تفاوتی اساسی که بین جوامع شیعی و غیر شیعه در زمینه ظلم‌سیری و مقاومت در برابر خودکامگی‌ها مشاهده می‌شود، نشئت گرفته از همین عنصر عمیق فرهنگی است. جوامع شیعی، کمترین گُرنش در مقابل استعمار و استثمار را داشته‌اند و با نگاه به پیام عاشورا، در مقابل بیگانگان و عناصر دست‌نشانده آنها به

۱. توصیه می‌شود در این مورد به منابع تحقیق در زمینه دعا در معارف شیعه مراجعه کنید.

شدت ایستادگی کرده و آنها را از جامعه خود رانده‌اند. تأثیر عمیق عاشورا در جوامع پیرامونی شیعه نیز باعث شده که حتی پیروان ادیان و مذاهب دیگر هم از این عنصر بی‌بدیل برای رسیدن به استقلال و حفظ هویت و آزادی خود استفاده کنند و آن را به عنوان یک سنت در خود حفظ نمایند (برای روشن‌تر شدن این موضوع، در این مجموعه، به مواردی از تأثیرات این عنصر در فرهنگ جوامع دیگر اشاره شده است). انقلاب‌های پیاپی ایران با تکیه بر این عنصر و نیز مقاومت جانان کروه کوچکی از شیعیان در لبنان در مقابل اسرائیل و شکست دادن آن با تکیه بر فرهنگ بانورا، نشان دهنده کارآمدی بالای این عنصر در حفظ فرهنگ و هویت شیعی و راجع آن به سوی ایجاد تمدن مبتنی بر حفظ ارزش‌های دینی است.

عنصر انتظار ویژگی مشترک است برای فرهنگ‌ها و تمدن‌های آینده‌نگر که به صورت واقعی و حقیقی در فرهنگ شیعی وجود دارد و می‌تواند تمدن بزرگ جهان آینده را با محوریت شیعه همگرا نماید. تأثیر این عنصر در حیات جوامع شیعی تا آن اندازه است که می‌توان بقای این جوامع را تا حد زیادی در سخت‌ترین و دشوارترین شرایط به آن وابسته دانست. عنصری که دررنمایی جهانی برای تبدیل تمام عناصر هنجاری و فرهنگی شیعه به تمدن عین آن شخص می‌کند.

در حوزه مفاهیم بنیادین، پنج عنصر اصلی به عنوان زیر ساخت‌های هویت فرهنگی و تمدنی شیعه مطرح شده‌اند، عناصری که شکل دهنده فرهنگ و تمدن شیعه‌اند و به رغم ویژگی خاص و شمول عام آنها در گستره‌ای جهانی، قابل یافته شدن در بنیادی‌ترین مفاهیم تمام ادیان الهی می‌باشند. عناصری که ویژگی‌های فرهنگی و تمدنی شیعه از آنها نشئت گرفته و در مسیر زمان به وسیله آنها حفظ شده و امتداد یافته است (چنان که قبلاً گفته شد، انتخاب این پنج عنصر به معنای اتمام بحث نبوده و گزیده‌تر بودن آنها را از نظر محقق نشان

می‌دهد؛ پس فضای بحث برای توسعه و تحقیق در این زمینه، محدود به این موارد نیست).

در زمینه‌ی خرده فرهنگ‌ها نیز این موضوع از دو جهت قابل بررسی است:

۱. توجه به جهانی شدن فرهنگ و حل شدن خرده فرهنگ‌ها در فرهنگ جهانی: از این منظر فرهنگ و تمدن شیعه در قالب یک خرده فرهنگ در میان فرهنگ‌های جهانی عمل می‌کند. در این مورد نکته‌ای بسیار مهم قابل توجه است؛ از اینکه مذهب شیعه با داشتن نگاه جهانی و فلسفه عمیق انسانی، ظرفیت تبدیل به یک فرهنگ و تمدن جهانی را داراست و از این لحاظ با قرار گرفتن در عرصه جهانی شدن، نه تنها از بین نرفته و مضمحل نمی‌شود، بلکه قابلیت ارتقاء به سطح بالاتر را پیدا می‌کند. عناصر مشترک فرهنگی موجود در فرهنگ و تمدن شیعه با فرهنگ و تمدن‌های دیگر به ویژه فرهنگ‌ها و تمدن‌های دینی، این توانایی را دارد که آنها را در خود جذب و سازماندهی کند. در واقع ویژگی‌های انسانی، فطری و انصافی‌گری در مقابل شرایط، این خصوصیت را به شیعه بخشیده است. عناصر بنیادین عدالت، عصمت، مقابله با ظلم و جور (امر به معروف و نهی از منکر)، ولایت و سرانجام تقی در پدید آمدن این خصوصیت نقش ویژه‌ای دارند.

۲. نگاه به زیرمجموعه‌های فرهنگ و تمدن شیعه به عنوان خرده فرهنگ‌ها و تأثیر آنها در شکل‌گیری در فرهنگ و تمدن شیعه: در این زمینه می‌توان به فرقه‌های مختلف شیعه و فرهنگ و تمدن برآمده از آنها توجه نمود. عناصر فرهنگی مشترکی از قبیل انتظار، عاشورا، دعا، علوم و معارف و عناصر تمدنی مانند دولت‌ها، دستاوردهای هنری و ادبی، مدارس و دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه با وجود داشتن ویژگی‌های خاص برای هر فرقه، عناصر مشترک در حوزه این فرهنگ و تمدن محسوب می‌شوند، اما با این همه، وجه افتراق شیعه در این

عرصه‌ها، چندان ممتاز است که ما را واداشته است تا توجه ویژه‌ای به آنها داشته باشیم و در عین اشتراک، از وجوه افتراق و امتیاز آنها بر سایر فرهنگ‌ها صحبت کنیم. خرده فرهنگ‌های متفاوت دیگری نیز از قبیل فرهنگ شهری و روستایی، فرهنگ عوام و خواص، فرهنگ خانقاه و زورخانه و فرهنگ فتوت و مروت و .. در درون هر گروه از این فرهنگ‌ها شکل گرفته‌اند که برخاسته از ویژگی‌های مربوط به فرهنگ بومی بوده و پسندیده است، محققان بزرگوار به تبیین این خرده فرهنگ‌ها و ارتباط ساختاری آنها با فرهنگ و تمدن شیعه همت گمارند و از آن برای ساخت آینده استفاده برند.

لازم می‌دانم در این مجال از زحمات بی‌دریغ همسر گرانقدرم، خانم اعظم عاشوری که در مراحل از تکلیف این کتاب مشفقانه مرا یاری نمود سپاسگزاری نمایم.

علی نوری مطلق